

911.2 (477.4)

Ситник О.І.

Уманський педагогічний університет ім. П. Тичини

Історико-географічні особливості освоєння території Звенигородського району Черкаської області у межах міжзонального геоекотону «Лісостеп-степ» Правобережної України

На прикладі Звенигородського району Черкаської області розглянуто історико-географічні особливості освоєння окремих територій міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України. Зроблено аналіз розвитку досліджуваної території відповідно до виділених етапів (періодів) заселення та господарського освоєння геоекотону. Наведено приклади обігу монет з метою визначення впливів і взаємозв'язків різних культур на території Звенигородського району упродовж окремих етапів його освоєння.

Ключові слова: міжзональний геоекотон, ландшафти, освоєння території, розвиток, обіг монет, антропогенна деградація ландшафтів, екотонно-геохімічні бар'єри.

Ситник А.И. Историко-географические особенности освоения территории Звенигородского района Черкасской области в пределах межзонального геоекотона «лесостепь-степь» Правобережной Украины. На примере Звенигородского района Черкасской области рассмотрены историко-географические особенности освоения отдельных территорий межзонального геоекотона «Лесостепь-степь» Правобережной Украины. Соответственно выделенных этапов (периодов) заселения и хозяйственного освоения геоекотона, проанализовано развитие территории Звенигородского района. Приведены примеры оборота монет с целью определения влияния и взаимосвязи различных культур в пределах Звенигородского района на протяжении отдельных этапов его развития.

Ключевые слова: межзональный геоекотон, ландшафты, освоение территории, развитие, обращение монет, антропогенная деградация ландшафтов, экотонно-геохимические барьеры.

Sytyn O.I. The historical and geographical features of familiarization of Zvenygorodskij district of Cherkassy region of the interzonal geocotone "Forest steppe-Steppe" of the Right-Bank of Ukraine. The historical and geographical features of the familiarization of some areas interzonal geocotone "Forest steppe-Steppe" of the Right-Bank of Ukraine were considered on the example of Zvenygorodskij district Cherkassy region. The development of the investigated territory according to the selected stages (periods) of settlement and economic development of the geocotone was analyzed. Examples of circulation coins to determine the effects and interactions of different cultures in the territory of Zvenygorodskij district during of some stages of its development were showed.

Keywords: interzonal geocotone; landscapes; land development; development; circulation coins; anthropogenic degradation of landscapes; ecotonic geochemical barriers.

Наявність проблеми. З геоекотонами найтісніше пов'язані історичні доли людства, що визначається особливостями географічного середовища, в надрах якого народжувались нові народи, нові культури, нові держави [6, 9]. Для таких цивілізаційних осередків П.М. Савицьким ще на початку ХХ ст. був запропонований термін «місце розвитку», під яким розумілась «єдність соціально-історичного середовища і зайнятою нею територією» [6].

Зрозуміло, що далеко не вся територія геоекотону рівномірно освоювалась. Упродовж тривалого часу окремі ділянки залишались безлюдні, незаселеними, а інші, навпаки, приваблювали завойовників і переселенців з інших територій тощо. У межах міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України можна виділити осередки найдавнішого заселення, які, власне, і визначають загальну картину історико-географічних особливостей освоєння його

території. До таких осередків можна віднести територію сучасного Звенигородського району, яка володіє підвищеним речовинно-енергетичним і середовищотвірним потенціалом, а також духовним, естетичним та психотерапевтичним.

Аналіз попередніх досліджень. Вивченням історико-географічних особливостей освоєння екотонних територій займаються уже досить тривалий час. Л.М. Гумільов виявив цікаву закономірність: «...виникнення нових народів пов'язане з пограничними областями»; «...монотонний ландшафтний ареал стабілізує проживаючі в ньому етноси, різномірний – стимулює зміни, які ведуть до появи нових етнічних утворень» [4, 5]. На думку В. Ніколаєва, геоекотони виступають в еволюції Землі як місця зародження не лише біологічного і ландшафтного різноманіття, а й різноманіття етнічного [6]. Аналіз поки що нечисленних літературних джерел стосовно заселення й господарського освоєння регіональних геоекотонів та наші польові дослідження показують, що ландшафтне різноманіття геоекотонів в процесі їх антропогенізації суттєво збільшується.

Значний внесок у дослідження території Звенигородського району зробили місцеві краєзнавці С.С. Лячинський [9, 10], О.Г. Клочко, І.П. Гірник, Г.Е. Ховрах [17], Я.Р. Ліпінський, О.О. Міклашевський, О.М. Наріжна та ін., які визначили роль та особливості його розвитку. Зокрема, С.С. Лячинський деталізував походження та значення Звенигородки(Звенигори) для розвитку краю, обґрунтував заснування міста, враховуючи історичні та географічні особливості місцевості. Г.Е. Ховрах зробив опис с. Козацького, розташованого поблизу Звенигородки. О.М. Наріжна доклала значних зусиль, досліджуючи етнографічні особливості регіону.

Метою дослідження є вивчення історико-географічних особливостей освоєння території Звенигородського району Черкаської області у межах міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України.

Результати дослідження. Міжзональний геоекотон «лісостеп – степ» Правобережної України саме відноситься до тих територій, які відповідно концепції Л.М. Гумільова [4, 5], є сприятливим для етногенетичних процесів.

Міжзональний геоекотон «лісостеп – степ» Правобережної України включає південну частину лісостепової і північну частину степової смуг. До його складу входить Південно-Подільська та Південно-Придніпровська височинні області Дністровсько-Дніпровського лісостепового краю та Південно-Подільська, Південно-Придніпровська схилові-височинні області Дніпровсько-Дніпропровського північно-степового краю [6].

Як відомо територія геоекотону відрізнялась з давніх часів сприятливими умовами для проживання та життєдіяльності людини. Ресурси лісостепу забезпечували продуктами харчування й одягом, ліс оберігав від небезпеки, лучно-степові й степові ділянки давали можливість зручного облаштування житла, полів та розведення худоби. Також, варто зазначити, що міжзональний геоекотон «лісостеп – степ» відрізняється з-поміж інших територій високим рекреаційно-естетичним потенціалом ландшафтних комплексів. Наявність зазначених ознак доводить, що міжзональні геоекотони мають не лише підвищений речовинно-енергетичний потенціал, але й духовний, естетичний та психотерапевтичний [6, 15].

Виділяється декілька етапів (періодів) заселення та господарського освоєння геоекотону «лісостеп – степ» Правобережної України: до скіфський,

скіфський, епохи Київської Русі, народної колонізації, початкового промислового освоєння, радянський, сучасний [6, 15].

Звенигородський район знаходиться в центральній частині Черкаської області, займає площу 1 тис.км² на півдні лісостепової зони у межах Південно-Придніпровської височенної області на півночі міжзонального геоекотону «лісостеп – степ» Правобережної України. Це дає можливість прослідкувати освоєння окремої незначної за площею території в межах міжзонального геоекотону відповідно виділених етапів.

Середня Наддніпрянина, де розташований сучасний Звенигородський район, здавна була краєм залюдненим. Тут жили мисливці на мамонтів кам'яної доби, були трипільські поселення, мандрували кочові народи, скіфи, сармати.

У *доскіфський етап (до VII ст. до н.е.)* у межах Звенигородського району розвивались культури різноманітних епох. Це дає можливість зробити висновок, що зазначена територія відноситься до регіонів стародавнього і тривалого заселення та освоєння.

У почленованих долинами річок були виявлені стоянки палеоліту й, частково, мезоліту. У неоліті заселення й господарське освоєння території району дещо послабились (перша глобальна екологічна криза), проте суттєво активізувалась в епоху трипільської, сабатинівської та інших культур. Відносно щільно була заселеною територія району в епоху бронзи (III-I тис. до н.е.). Вважається, що землеробсько-тваринницькі племена, які займали цю територію, взяли участь у формуванні праслов'янського ядра.

У *скіфський період (VII ст. до н.е. – VII ст. н.е.)* Звенигородщину продовжували освоювати. Скіфи мали тісні зв'язки з античним світом. Вони залишили після себе численні пам'ятки, серед яких виділяються городища і кургани. Деякі збереглися до наших днів у вигляді оригінальних белігеративних (городища) і тафальних (Великий Рижанівський курган) ландшафтних комплексів. Городища будувались на вигідних у стратегічному відношенні напрямках і були приурочені до високих, добре захищених ерозійних урочищ, крутих берегів в долинах річок. Навколо городищ придатні до землеробства землі розорювалися. Осіле землеробське населення займало переважно землеробством, були розвинені ремесла: гончарство, обробка заліза, виготовлення ювелірних прикрас тощо [9]. Однак процесу сільськогосподарського освоєння Звенигородщини заважало те, що її територія у цей час була зоною зіткнення осілого землеробського населення з кочівниками.

Досить цікаві факти освоєння території Звенигородського району отримані археологами під час розкопок Великого Рижанівського кургану, в якому було виявлено золоті пантікапатські монети-стратегі (датовані від 330-315 до 314-296 років до н.е.).

Вивчення низки наукових видань з археології і нумізматики, фундаментальних робіт Н.Б. Антоновича [1], М.Ю. Брайчевського [3], М.Ф. Котляра [8], машинописи уманського краєзнавця В.А. Стефановича [16] послужило основою огляду перебігу монет на Звенигородщині, і, відповідно, особливості освоєння її території. Дослідження звенигородських краєзнавців: О.Г. Клочка із Ризиного, І.П. Гірника із Ватутіного, Г.Е. Ховраха із Козацького [17], Я.Р. Ліпінського, О.О. Міклашевського дали можливість доповнити топографію знахідок.

Перші століття нашої ери дають знахідки римських монет, що пов'язані із поселеннями черняхівської культури, яку деякі дослідники вважають приналежною

слав'янським племенам, зокрема антам. Поселення черняхівської культури були поширені в Середній Правобережній Наддніпрянщині, зокрема, на території Звенигородського району. Датується черняхівська культура від II до V і навіть до VII ст. н. е. [9]. На початку другого століття нашої ери римський Дакійський легіон завойовує фракійські племена даків, які жили на північ від нижньої течії Дунаю. Тоді римські монети починають проникати досить далеко і до території Середньої Наддніпрянщини. У місцевих племен на той час переважала мінова торгівля.

На значну кількість знахідок римських монет на Звенигородщині вказував ще В.М. Доманицький. «Нами лично собрано около десятка римских монет II и III ст. по течению р. Гнилого Тикича, от впадения его в Высь и до г. Звенигородки, т.е. на протяжении более 40 верств... Такие же монеты нами находимо и по нижнему течению р. Горского Тикича» [7]. «...Монеты, начиная с римских, находимо были повсюду. Римские найдены в с. Толстой, г. Звенигородке, а также в с. Стебном, Колодистом, Лоташовой и Романове» [7].

Таким чином, виявлені сліди поселень черняхівської культури вказують, що вже в перших століттях нашої ери були певні зв'язки з півднем і Звенигородщина продовжувала залишатись територією пересічення і взаємопроникнення різних культур.

У період *Київської Русі (VIII-XIII ст.)* починає розвиватись селитебний процес становлення сучасної мережі поселень у межах міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України і, зокрема, теперішнього Звенигородського району.

Київська Русь, як і інші імперії, потребувала оборонної системи. Цим серйозно почали займатись київські князі Володимир Великий та Ярослав Мудрий. Найбільш напруженою ситуація була біля південних кордонів, які проходили через Середню Наддніпрянщину. Володимир Великий, а особливо Ярослав Мудрий, вкладали значні кошти й ресурси в оборону південно-східних земель. На всіх важкодоступних скелях та пагорбах зводились фортеці. Також інтенсивно будувались змійові вали, залишки яких є в лісі поблизу сіл Моринці (Звенигородського району), Журлинці і Хиженці (Лисянського району) [12].

Звенигородський район лежить саме на цій лінії. Більшість теперішніх поселень, таких, як Звенигородка, Гудзівка, Озірна, Тарасівка тощо, лежать на найвищих точках у своїх округах. Враховуючи минуле цього краю, можна припустити, що всі ці населені пункти мають давнє минуле, яке пов'язане з південними кордонами Київської Русі, і на це вказують їх назви: Озірна – можливо, від слова озирати, оглядати місцевість; Тарасівка – від давньої назви дерев'яного зрубу для частоколів – тарас, а легенду про Звенигору й Звенигород, напевне, знають всі. Імовірно, ці поселення є залишками укріплень для сигнальних вогнищ, які за наказом Володимира зводились на всіх стратегічних висотах. До того ж вони знаходились дещо південніше від валів.

З настанням періоду *народної колонізації (XIV-XVIII ст.)* відновлюється процес заселення та подальшого господарського освоєння Звенигородщини, про що свідчить обіг джучидських, або золотоординських монет. Адже до кінця XIV ст. зазначена територія перебувала під зверхністю золотоординських ханів і різного роду податки, інші витрати вимагали обігу певної грошової маси.

Поодинокі знахідки інших монет того часу особливо цікаві. Так, на Звенигорі в селі Гудзівці, свого часу було знайдено срібний краківський грош

часів Казимира III, який карбувався у 1360-1370-х роках в досить обмеженій кількості [11]. Після битви під Синіми Водами та походів на південь Вітовта і Скиригайла наприкінці XIV століття, коли 1394 р. було взято під литовську зверхність Черкаський і Звенигородський замки, починається витіснення впливу золотоординських ханів на території звенигородської землі. Проникнення на Звенигородщину монет генуезьких колоній Північного Причорномор'я (засновані у XIII-XV ст.), цілком зрозуміле – саме через них йшла на той час транзитна торгівля між Заходом і Сходом. В XV ст. продовжується боротьба за політичний та економічний вплив на українських землях між литовськими князями і кримськими ханами. Вона тривала до кінця XV і навіть до початку XVI ст. і визначала подальший розвиток Звенигородщини.

З XVI ст. Звенигородка знову стає важливим стратегічним об'єктом. У 1506 р. Менглі-Гірей віддав великому князю литовському Сигізмунду більшість захоплених земель, і, відповідно, й Звенигородку. Це було важливо для Литви, тому що саме через Звенигородку проходив шлях з Брацлавщини на Черкаси та до Києва. У 1541 р. Звенигородщина знову зазнала нападу татар, які пограбували місто й навколишні села. У 1545 р. Великий князь литовський Сигмунд II Август віддав наказ про відновлення Звенигородського замку. Згодом за подібною схемою, для укріплення східних рубежів Речі Посполитої, почали відновлювати і будувати замки у Чигирині, Лисянці тощо. Відновлення Звенигородського замку стало важливою подією як для жителів фортеці, так і для Литви. Він був важливим опорним пунктом на Брацлавському шляху. Після відновлення замку, навколо нього розбудувалося місто, яке отримало стару назву Звенигород. Починаючи з 1545 р., для Звенигородки розпочався новий період розвитку.

Епоха *козаччини* – один з найдраматичніших періодів історії Звенигородського краю. Протягом трьох століть ця територія переживала періоди бурхливого підйому, або перетворювалася на пустку. Край, як і раніше, відіграв роль оборонного рубежа держави [10, 12]. З кінця XVI – початку XVII ст. Звенигородка набула нового стратегічного значення, не менш важливого, ніж при Київській Русі. Звенигородські «грунти» простягались аж до Умані і Жашкова, в ній несли службу козаки й лицарі. Козаки в Звенигородці несли не тільки військову службу, а й займались господарською діяльністю. Багато з них осіли в околицях замчища. Вільховець, Водяники, Тарасівки – всі ці села поблизу Звенигородки були заселені козаками.

Не дивлячись на постійні напади кочівників та кримських татар, потужні козацькі війни, сільськогосподарське освоєння території продовжувалось, збільшувались площі польових ландшафтів, які поступово стали переважати над лучно-пасовищними, також збільшувалися площі сільських та містечкових селитебних ландшафтів.

Під час *початкового промислового освоєння (XIX – початок XX ст.)* на території Звенигородського району формуються капіталістичні відносини. Зростаючі потреби капіталістичного виробництва, введення нових систем землеробства та знарядь праці, будівництва цукрових заводів, залізниць тощо призвели до інтенсивного розорювання земель, вирубуванням лісів. Різко прискорились процеси антропогенізації ландшафтів.

Радянський період (20-80-ті роки XX ст.) характеризується надзвичайно активним, інтенсивним і, досить часто, нераціональним використанням території і ресурсів Звенигородщини, як в сільськогосподарському, так і у промисловому

відношенні. Інтенсивне збільшення площ орних земель, розвиток галузей гірничодобувної промисловості, будівництво ГЕС, розбудова міст, призвело до домінування антропогенних ландшафтів. Поступово розвиваються ерозійні процеси, з'являються «зіпсовані землі» тощо, які до цього часу залишаються пам'яткою недбалого природокористування.

Сучасний період (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.) характеризується значними протиріччями у розвитку території Звенигородського району, яка охоплює 2 міста, 35 сіл і 4 селища. Орні землі становлять 64% території, що свідчить про переважання екстенсивних методів господарювання. Посилюється антропогенна деградація ландшафтів, що пов'язано з виснаженням ґрунтів забрудненням земельних, водних і рослинних ресурсів, занедбанням населених пунктів, і призводить до формування численних локальних екотонно-геохімічних бар'єрів, надзвичайно небезпечних для людини.

Висновки. Природні умови Звенигородського району з давніх часів сприяли проживанню та господарській діяльності людей. Лише перелік археологічних культур народів і племен, що освоювали зазначену територію, дає можливість зробити висновок, що вона відноситься до регіонів стародавнього і тривалого заселення та різнобічного господарського освоєння. Варто зазначити, що у цьому складному процесі освоєння території Звенигородського району відповідає виділеним та обґрунтованим етапам розвитку міжзонального геоекотону «лісостеп-степ» Правобережної України.

Разом з тим, історичні й політичні процеси не завжди сприяли рівномірному заселенню й господарському освоєнню території Звенигородського району. В окремі періоди відбувалось інтенсивне освоєння природних ресурсів, в інший час суспільно-господарський розвиток території уповільнювався (вплив кочівників) внаслідок її пограничного положення на межі двох культур: кочової, найчастіше войовничої, спустошливої за своїми наслідками та осілої, землеробської, слабко захищеної. Це призвело до того, що сучасна структура антропогенних ландшафтів досліджуваної території почала формуватись лише з другої половини XIX ст.

На початку XXI ст. фоновими у структурі антропогенних ландшафтів Звенигородщини є сільськогосподарські (польові та лучно-пасовищні), селитебні і промислові, міські, дорожні й локально-рекреаційні.

Література

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Киевской Губернии (текст) / В.Б. Антонович. – М., 1895.
2. Археологические пам'ятники Звенигородського району (текст): машинопис: ЗКМ ТФ. Умань. – 1968.
3. Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України (текст) / М.Ю. Брайчевський. – К., 1959.
4. Гумилев Л.Н. Етногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. – СПб: Экопрос, 2002. – 226 с.
5. Гумилев Л.Н. Этносфера: история людей и история природы / Л.Н. Гумилев. – М.: Экопрос, 1993. – 107 с.
6. Денисик Г.І. Міжзональний геоекотон «лісостеп – степ» Правобережної України / Г.І. Денисик, О.І. Ситник. – Вінниця: ПП «ГД «Едельвейс і К», 2012. – 217 с.
7. Доманицький В.М. Отчет об археологической экскурсии в Звенигородський уезд, Киевской губ. летом 1901 года / В.М. Доманицький. – К., 1903.
8. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму (текст) / М.Ф. Котляр. – К.: Наукова думка, 1971. – 247 с.

9. Лячинський С.С. Звенигора... Звенигород... Звенигородка / С.С. Лячинський // Спадщина. Наук. – попул. краєзн. журнал для вчителів, учнів, студентів, краєзнавців. – Звенигородка: Звенигородське комунальне ВПП. – 2009. – № 1-2 (7-8). – С. 2-10.
10. Лячинський С.С. Обіг монет на Звенигородщині та його історична, економічна та політична сутність / С.С. Лячинський // Спадщина. Наук. попул. краєзн. журнал для вчителів, учнів, студентів, краєзнавців. – Звенигородка: Звенигородська ВПП. – 2010. – 199). – С. 2-16.
11. Нумізматичні знахідки на Звенигорі (текст) // Спадщина. – 2004. – с. 15.
12. Паславський А. Стратегічне значення Звенигородки в історії Середньої Наддніпрянщини / А. Заславський // Спадщина. Наук.-попул. краєзн. журнал для вчителів, учнів, студентів, краєзнавців. – Звенигородка: Звенигородське комунальне ВПП. – 2009. – № 1-2 (7-8). – С. 11-22.
13. Повідомлення Книжки С.М. (2007 р.) м. Звенигородка.
14. Савицкий П.Н. Географические особенности России / П.Н. Савицкий. – Прага, 1927. – Т. 1. – С. 30.
15. Ситник О.І. Історико-географічні особливості заселення та господарського освоєння території міжзонального геоекотону лісостепової і степової смуг Правобережної України / О.І. Ситник // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету. Серія: Географія. – Вінниця, 2008. – Вип. 16. – С. 28-32.
16. Стефанович В.А. Археологические памятники Уманщины (текст): машинопис: ЗКМ ТФ 424 (В.А. Степанович) 1963.
17. Ховрах Г.Е. Село Козацьке (текст). Ч. I: нариси з історії села: машинопис: ЗКМ ОФ. № 1078 / Г.Е. Ховрах. – с. 10-11.

Подано до редакції 12.05.2014

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик